

тора. Знаки у вигляді двозубців – це знаки Рюриковичів, які означали, за якого князя жила, працювала і померла людина, похована в саркофазі. Інші знаки – трикутники, палички з петлею, коло, в яке вписано хрест – заслуги цього зодчого.

Ми припускаємо, що в урочищі Кирнички спочатку знаходилося язичницьке святилище, на місці якого в давньоруський час існувала скельна каплиця та знаходився печерний скит [4, с. 48; 5]. Час його існування може хронологічно припадати на XII-XIII ст. – поруч, в урочищі Вигін Готфридом Осовським досліджений давньоруський могильник, інший знаходиться над високим лівим берегом Дністра в урочищі Печеніги [8, с. 9-12]. В давньоруський час село Городок, яке розташоване в усті впадіння річки Серет у Дністер являлося присілком літописного Василева, про що свідчить і його топонімічна назва.

Список використаних джерел та літератури

1. Артюх В. Археологічні роботи експедиції Дністер на Тернопільщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 251-261.
2. Добрянський В. Збруцький ідол: язичництво і християнство. Мандрівка в минуле // Тернопіль. – 1994. – № 4-5. – С. 36-38.
3. Добрянський В. Збруцький ідол: погляд крізь призму віків // Золота Пектораль. – 2011. – № 1-2. – С. 153-156.
4. Добрянський В. Геологічне формування печер на Західному Поділлі та їх антропогенне використання: історія вивчення, дослідження і збереження // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. III Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 45-50.
5. Добрянський В. Незвичний світ природних пустот // Вільне життя. – № 55 (15479), від 17 липня 2013 року (м. Тернопіль).
6. Janusz B. Zabutki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwow, 1918.
7. Czolowskj A., Janusz B. Przeszlosci zabutki wojewodstwa Tarnopolkego. – Tarnopol, 1926.
8. Ossowskj G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicji Wshodniej w r. 1890 // Zbior wiadomosci Antropologii krajowej. – Krakow, 1891. – t. 15.

Віталій Коноля

молодший науковий співробітник інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Олександр Сілаєв

молодший науковий співробітник
НДЦ «Рятівна археологічна служба»
Інституту археології НАН України

Наталія Білас

доцент Львівського національного університету
ім. І. Франка
м. Львів

СТАРОЖИТНОСТІ СЕЛА ТОРКИ

Розвідувальними роботами НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України у 2014 р. на території с. Торки Львівської області в басейні р. Спасівки відкрито пам'ятки пізнього періоду доби палеоліту, культур лійчастого посуду, тщинецької, поморсько-кльошової, черняхівської і давньоруського часу XI-XIII ст., що розташовані в урочищах «Підгорещина», «За став» і «Довге поле». З їх території зібрані різні за типологією та функцією кременеві вироби, артефакти з кістки, уламки ліпного і кружального посуду. Назва села пов'язана з племенами торків-кочівників з українського Степу, котрі як васали і союзники київських князів селились на рубежах Київської Русі і створювали там оборонні оселення.

Ключові слова: розвідкові роботи, пам'ятка, археологічні культури, вироби з кременю і каменю, кераміка.

У 2014 р. селу Торки Радехівського району виповнилось 650 років від першої писемної згадки. Місцеві краєзнавці з нагоди ювілею провели пошукові роботи на території населеного пункту і виявили три археологічні пам'ятки, які додатково обстежили та локалізували науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України і історико-краєзнавчого музею м. Винники.

Одна з пам'яток розміщена на східній околиці села, поруч із садибою Василя Романишина, в урочищі «Підгорещина». Зібраний з її площі речовий матеріал представлений кінцевим скребком і скісно-кутовим різцем, покритими інтенсивною патиною білого забарвлення, що датуються пізнім палеолітом, фрагментарною керамікою і кременевими артефактами культур лійчастого посуду та тщинецької, а також уламками горщиків давньоруського періоду.

Згаданий вище кінцевий скребок виготовлений на середній частині поздовжньої пластини, сколотої з одноплощадкового нуклеуса – 54×23×6 мм (рис. 1: 1). Похиле лезо сформоване нанесенням середньо- і крупнофасеткової лускоподібної ретуші, аналогічні різновиди якої у напівкрутий спосіб суцільно охоплюють зі спинки лівий бічний край сколу, причім в нижній його частині утворена виїмка, призначена для кращої фіксації артефакту у руці.

Заготовкою для різця став поздовжній відщеп із залишком жовнвої кірки – 48×31×8 мм (рис. 1: 2). У нього права крайка оброблена з черевця суцільно нанесеною напівкрутою дрібно фасетковою лускоподібною ретушшю.

До культури лійчастого посуду віднесені 20 фрагментів стінок коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,7-1,3 см, з яких один має наліпний пружок з пальцевими защипами (рис. 1: 13), поздовжній відщеп – 43×35×5 мм і двобічно ретушований поздовжній скол (ретуш дрібнозубчаста, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – 48×31×8 мм (рис. 1:5).

Колекція знахідок тщинецької культури нараховує два бочки посудин світло-коричневого кольору (внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,8-1,0 см з домішкою подрібненого шамоту і жорстви (сіро-рожевий граніт) і 16 кременевих предметів, опис яких наступний.

Два відщепи: поздовжньо-первинний – 37×46×8 мм та поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання – 28×37×6 мм;

Заготовка біфасіального виробу (сокира) – 76×43×21 мм (рис. 1:14);

Скребло на ребристо-поздовжньому відщепі із залишком жовнвої кірки (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 65×34×13 мм (рис. 2:18).

Складнішою видається хронологія 21 артефакту з кременю. П'ять з них покриті блідо-голубою патиною. Це, зокрема, нижня частина ребристо-поздовжньої пластини – 44×22×5 мм, однобічно ретушований поздовжньо-первинний відщеп (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 26×38×9 мм (рис. 2:8) і три відщепові сколи: поздовжній – 27×46×8 мм та два поздовжньо-первинні – 34×35×6 і 58×55×20 мм. Попередньо їх доречно зарахувати до пізнього палеоліту, можливо – до його прикінцевої стадії.

Іншу збірку кременевих знарядь, з поміж яких сім мають вторинну обробку, можна віднести до доби бронзи – ранньозалізного віку. Відсутність кераміки цього хронологічного періоду унеможливує їх датування. Функціонально-типологічний розподіл виявлених виробів наступний.

Двобічно ретушовані поздовжньо-первинні відщепи. В одного з них розміром 64×38×7 мм ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, зі спинки, на лівій крайці перервиста, на правій – часткова (рис. 2:11). Артефакт має при основі ретушовану виїмку для кращої фіксації у руці працюючого. В іншого виробу розміром 68×49×12 мм ретуш дрібнозубчаста, на лівому краю часткова, з обох площин, а на правому – часткова, з черевця;

Однобічно ретушовані поздовжній – 39×30×8 мм (рис. 1:11) і поздовжньо-первинний – 49×29×6 мм (рис. 2:3) відщепи, ретуш яких, відповідно, дрібно- і мікрозубчаста, нанесена частково зі спинки;

Поздовжній відщеп з ретушованими поперечним кінцем (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) і бічними крайками (ретуш на лівій дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки, на правій – дрібнофасеткова, суцільна, з черевця) – 43×24×7 мм (рис. 2:1);

Поздовжній відщеп зі стрільчасто ретушованим кінцем (ретуш мікрозубчаста, з обох площин) – 25×40×8 мм і з виїмкою для фіксації в руці (рис. 2:15);

Односекційний скобель на безсистемно-первинному відщепі – 43×28×9 мм (рис. 2:2);

Дев'ять відщепів: первинний – 37×26×4 мм, безсистемний – 31×42×16 мм, поздовжні – 48×34×9 і 51×35×9 мм, ребристо-поздовжні – 40×57×13 і 50×48×11 мм та поздовжньо-первинні – 30×28×9, 46×32×17 і 51×44×15 мм;

Сліди третьої пам'ятки зафіксовані в урочищі «Довге поле», за 1 км на північний схід від села, на положому схилі правого берега р. Спасівки. Тут зібрані матеріали, що відносяться до пізнього палеоліту, культур поморсько-кльошової і черняхівської, а також до давньоруського періоду.

Найранішою в часі є двобічно ретушована середня частина поздовжньої пластини із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш лівої крайки середньо- і крупнозубчаста, суцільна, з черевця, а правої – дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 45×20×6 мм. Пізньопалеолітичний артефакт покритий інтенсивною білою патиною.

З поморською культурою пов'язані три фрагменти стінок опуклобоких посудин, дві з яких світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення діаметрами, відповідно, 28 та 14 см і товщиною 1,0 см покриті рустом. Грудкувата за структурою глиняна маса знахідок містить, крім піску, різної грануляції подрібнений шамот.

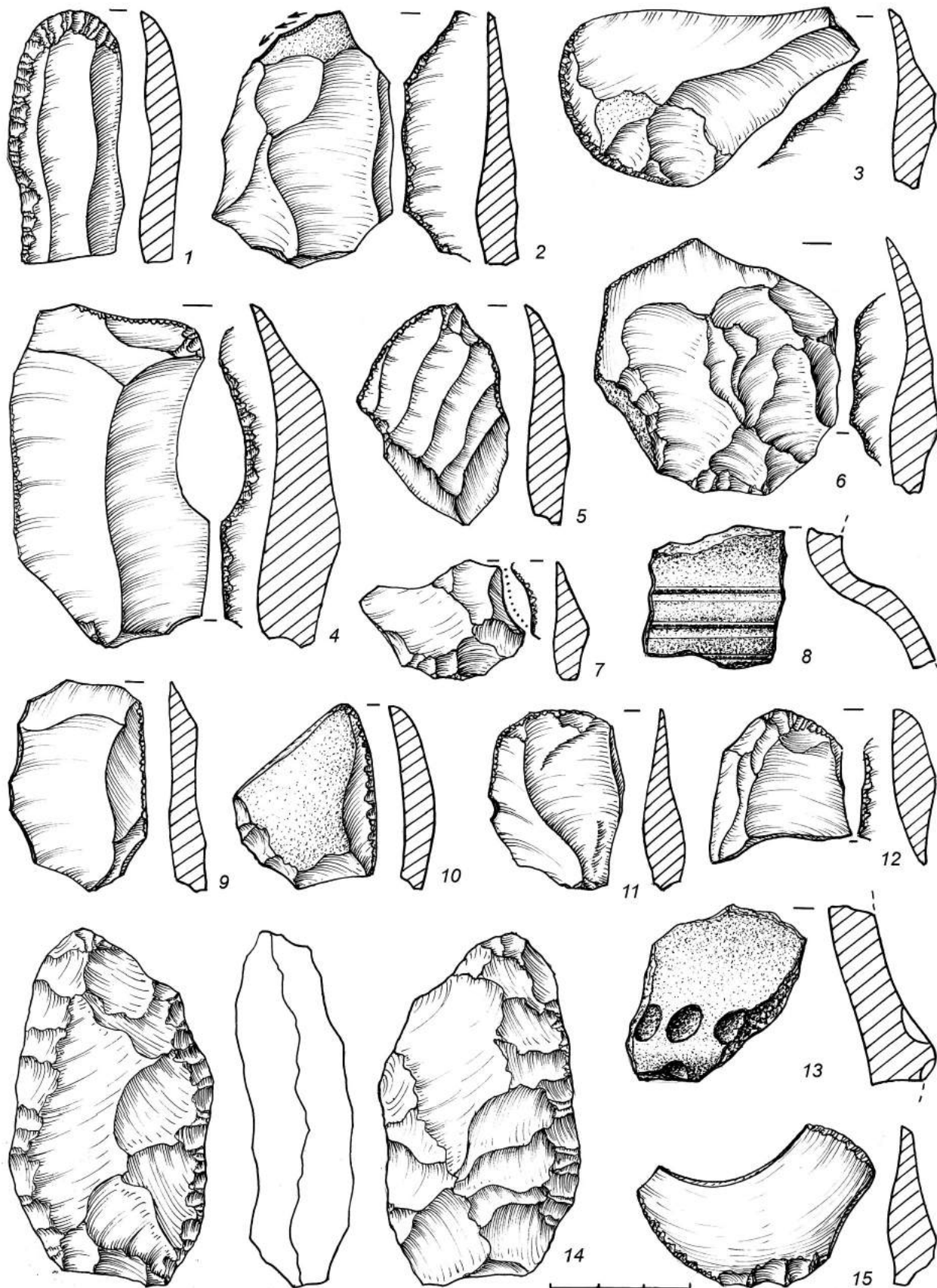

Рис. 1. Торки. Матеріали з пам'яток в урочищах «Підгорецина»: 1-10, 12-15 і «За став»: 11

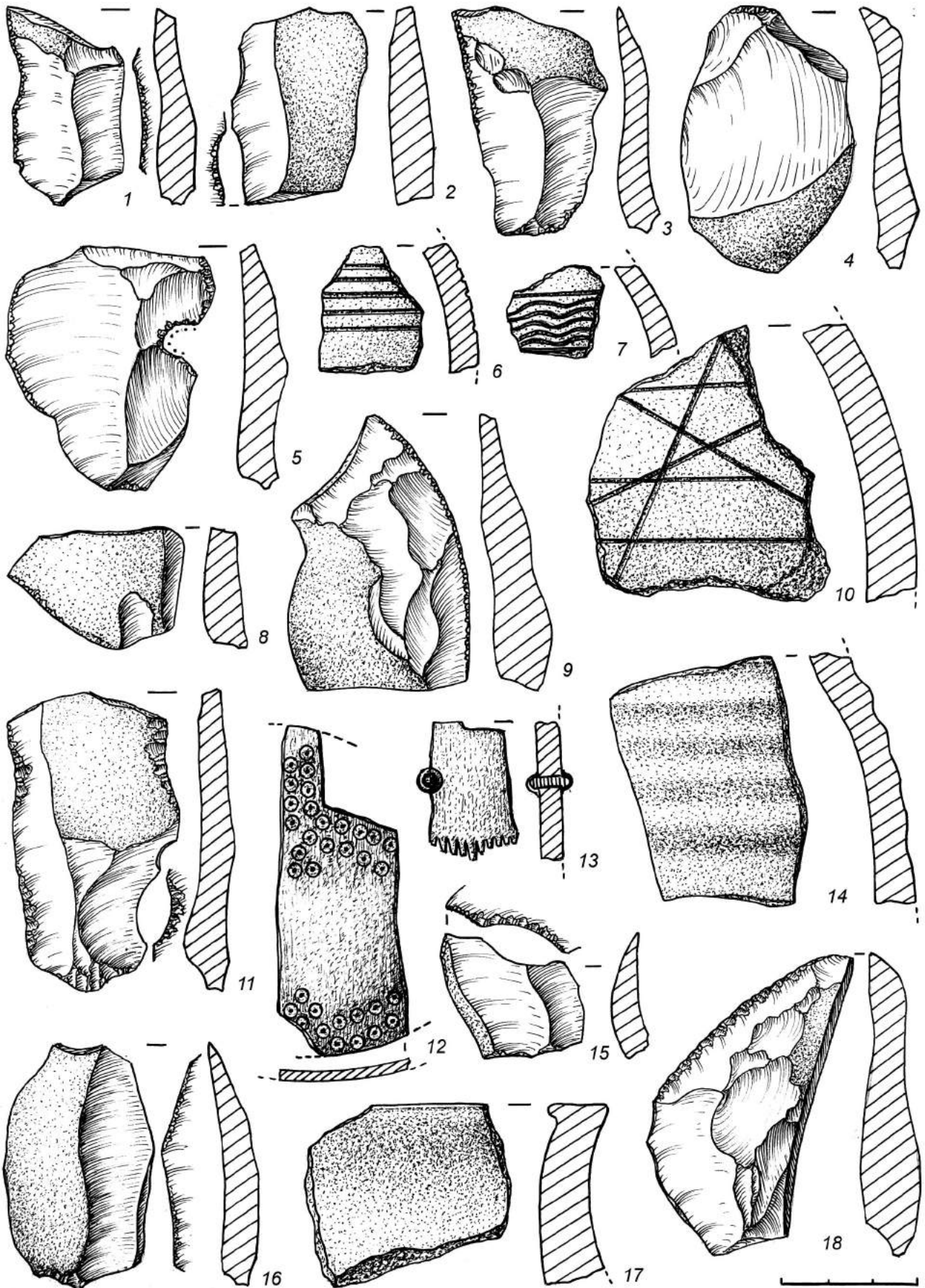

Рис. 2. Торки. Матеріали з пам'яток в урочищах «Підгорещина»: 4, 5, 9, 16, 18;
 «За став»: 1-3, 7, 8, 11, 15 і «Довге поле»: 6, 10, 12-14, 17

В іншого екземпляра діаметром 16 см і товщиною 1,1 см зглажена і помірно горбкувата зовнішня поверхня прикрашена вузькими лінійними канелюрами, заповненими сіро-жовтим глиняним розчином, які, пересікаючись між собою, утворюють композиції у вигляді різних за обрисами трикутників і трапецій (рис. 2:10). Внутрішня поверхня цієї посудини лискуча. Більш щільна і міцна за випалом глиняна маса має ті ж домішки, що і попередньо згадані.

Подібний за стилем виконання геометричний орнамент притаманний поморській культурі і простежений на ряді її пам'яток Надбужанщини [2, 1975, с. 78; 5, с. 72-79].

Кераміка черняхівської культури складається з фрагментарного кружального і ліпного посуду.

Кружальну кераміку репрезентують три боковини посудин товщиною 1,0-1,4 см. Одна з них, цеглястого забарвлення, декорована пружками і канелюрами на зовнішній поверхні (рис. 2:14). Інша боковина чорного кольору прикрашена хвилястими канелюрами. Останній фрагмент сірого кольору у зламі світло-коричневий. Глиняна маса виробів щільна, міцного обпалу, містить інтенсивну домішку дрібного піску.

Світло-коричневий ліпний посуд товщиною 0,6-1,4 см представлений уламком денця діаметром 8 см і сімома фрагментами стінок, один з яких орнаментовано вузькими, горизонтально нанесеними канелюрами (рис. 2:6). У трьох знахідок внутрішні поверхні чорні. При виготовленні посудин до глиняної маси додавались пісок, подрібнений шамот і, спорадично, вапняк.

З пізньоримським часом пов'язаний фрагмент трьохчастинного кістяного гребеня з уцілілою залізною заклепою (рис. 2:13). Подібні вироби властиві, насамперед, черняхівській культурі, хоча зустрічаються у пшеворській, вельбарській і інших культурах римської доби Східної та Центральної Європи [1, с. 359, 374; 12, 2002 с. 244].

Н пам'ятці знайдено уламки денця діаметром 13 см з товщиною 0,7 см і верхньої частини горщика з помірно відігнутим та рівно зрізаним пружкоподібним краєм діаметром 20 см, загнутим досередини (рис. 2:17), а також три фрагменти стінок світло-сірих посудин товщиною 0,7-1,1 см. Всі вони виготовлені з каолінової глини. Цей речовий комплекс вкладається у хронологічні рамки XII-XIII ст.

Очевидно, до давньоруського періоду доцільно віднести дугоподібну у поперечному профілі кістяну накладку товщиною 0,2 см, висотою 7 см і максимально уцілілою шириною 2,3 см, прикрашену очковим орнаментом (рис. 2:12). Кістяні накладки з'явилися на території українського Степу після вторгнення гунів, використовувались на Русі, але особливо часто вони зустрічаються в похованнях кочівників пізнього середньовіччя, як в степовому ареалі так і у Дністровсько-Карпатському басейні. В багатьох випадках такі предмети визначаються як елементи оздоблення сагайдаків, однак схожі пластини були і конструктивними частинами складного луку [10, с. 58]. Накладки на луки зустрічаються часто, оскільки лук для кочівника був головною зброєю. Він був складним і виготовлявся з деяких сортів дерева, скріплених клеєм, обмоткою і кістяними накладками. З цього до наших днів збереглися лише кістяні деталі. Накладки з врізаним циркульним (або очковим) орнаментом відносяться до типу I за класифікацією Г.А. Федорова-Давидова, котрий датується XII-XIII ст. [11, с. 25, рис. 3/8]. Багато предметів з таким орнаментом були виявлені у похованнях Чорних Клобуків на Київському Пороссі [6, Табл. 8, 7; 11, 13; 17, 9; 31, 6].

Підсумовуючи обумовлене вище, слід сказати, що сучасна територія села Торки на Радехівщині була заселена вже в кінці палеоліту, орієнтовно близько 15-13 тис. років тому. Згодом, у другій половині IV тис. до н.е. тут проживали носії землеробсько-скотарської культури лійчастого посуду, а в другій половині II тис. до н.е. – представники тщинецької культури з аналогічними видами господарства. На початку останньої чверті I тис. до н.е. сюди прийшло міграційне населення поморсько-кльошової культури з території сучасної Польщі, а в III-V ст. н.е. на землях с. Торки мешкала община черняхівської культури.

Історична ж розповідь про село розпочинається з княжої доби XI-XIII ст., коли с. Торки, як і вся округа, входили до складу давньоукраїнської Русі.

Сама назва села Торки має цікаву етимологію, тісно пов'язану з племенами кочівників – сусідів русичів. Торки вперше згадані в літописі під 985 роком, як союзники князя Володимира Великого у його війні з волзькими болгарами [3, с. 51]. На кордонах Київської Русі вони з'явилися у 1054 році, однак вже у 1061 році об'єднане військо русичів розгромило цих кочівників у Подніпров'ї. Надалі племена торків, берендеїв, каєпичів, ковуїв під спільною назвою Чорних Клобуків неодноразово згадуються як вірні союзники і піддані різних руських князів [7, с. 102-103]. Найбільше вони селились в землях київського князя на Пороссі, там де були побудовані міста Торчеськ та Узин [13, с. 66-68]. Однак частина цих племен була розселена і на інших землях Русі.

Свого часу дослідник історії печенігів, торків та половців Д.А. Расовський відзначав не випадкове розташування таких населених пунктів, що повторюють імена кочівних племен, які з історичної точки зору мали в першу чергу значення прикордонних застав [8, с. 10]. Так, в районі Перемишля, ближче до кордонів Русі з «землею лядською» знаходяться села Торки і Берендевичі. Біля Самбора розташоване село Торчиновичі,

---

поряд з виходом у дністровську долину із Карпат, якщо переходити їх через Верецький перевал зі сторони тодішньої Угрії. Село Торки на Радехівщині історично належало до земель Волинського князівства і, разом з іншими населеними пунктами в південній частині Волині – нині не існуючим літописним Торчевим і сучасним Торчином, могло відображувати іншу реалію часів княжої Русі – протистояння Волині і Галича в міжусобній боротьбі княжих родів.

Розуміння історії України-Русі неможливо без врахування такого важливого фактору, як мирне співіснування з тюркськими племенами протягом більш ніж двохсот років. Так, зокрема, співробітництво з тюрками й залучення їх до державотворчого процесу стало дуже важливим фактором, який вплинув на всю подальшу історію наших земель. Саме цей народ був головною складовою військового союзу Чорних Клобуків – опори влади київських князів, котрим було довірено охорону рубежів цього князівства на Пороссі з кінця XI ст. до самої монгольської навали. Деякі історики часто вбачають в них зачатки українського козацтва. Для княжого Києва торки або Чорні Клобуки, як союзники, були незамінними в боротьбі з іншими кочівниками Степу, бо досконало знали військове мистецтво цих супротивників, могли наздоганяти і ловити половців, робити швидкі напади на них ставати чудовими розвідниками.

Володарі інших давньоруських земель також намагались запросити на службу торків. З оповідей літопису відомий епізод про осліплення у 1097 р. теребовлянського князя Василька Ростиславича, що мав намір з допомогою вірних йому берендеїв, печенігів і торків йти наступом «на землю Лядську» [3, с. 151]. Відомі з давніх літописів окремі випадки особистого служіння торків і інших тюркських кочівників в різних руських князів, окремі постаті зустрічались серед різних верств суспільства; бачимо торків і простими слугами князів, і княжими отроками, навіть у вищому, боярському класі, і нарешті послами своїх князів при зносінах з іншими князями. Хоча головна маса Черних Клобуків жила на окраїнах Русі, зокрема в південній частині Київського князівства, де стояло місто Торчеськ, проте вони були добре відомі повсюдно.

Осадництво торків на Побужжі може припадати на часи правління волинського князя Давида Ігоревича (1085-1112), або ж його племінників – перших галицьких князів Рюрика, Володаря та Василька. Доля цих правителів свого часу була тісно пов'язана з унікальним володінням Русі князівством Тмутаракань. Володарі Тмутаракані (нині – Таманський півострів), після відвоювання її від хазар і до кінця XI ст. утримували свою владу у близькому союзі з сусідніми кочівниками, спершу з печенігами, а потім з торками і половцями [4, с. 179-180]. Коли ж доля зробила цих князів очільниками Волинської та Галицької земель, вони могли привести з собою та оселити на цих теренах своїх союзників – степовиків. Це, мабуть, і стало початком села Торки на Радехівщині, як і схожих населених пунктів – Торчина на Волині, Вінниччині і Житомирщині, Торкова на Вінниччині, Торського на Тернопільщині тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Козак Д.Н. Венеди. – К., 2008. – 470 с.
2. Крушельницька Л.І., Оприск В.Г. Поселення східнопоморської мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу // Археологія. – 1975. – №18. – С. 75-80.
3. Літопис Руський за Іпатським списком. Пер. Л.Махновець. – К., 1989. – 591 с.
4. Мавродин В.В. Тмутаракань // Вопросы истории. – Вип. 11. – М, 1980 – С. 177-182.
5. Пелешин М.А. Поселення Поморської культури на Західній Волині // Археологія – 1980 – 33. – С. 72-79.
6. Плетнева С. А. Древности Черных клобуков / С. А. Плетнева // САИ. – М., 1973. – Вып. Е 1-19. – 96 с.
7. Расовский Д.А. 1927. О роли Черных Клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. – Vol. VI. – Praha – S. 93-109.
9. 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. – Vol. VI. – Praha – S. 1-64.
10. Сейдалиев Э.И. Костяные детали в элементах вооружения средневековых кочевников Северного Причерноморья // Культура народов Причерноморья. Вопросы духовной культуры. Исторические науки. – 2011. – № 199, т. 1. – С. 57-59.
11. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – 276 с.
12. Шишкин Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 244-246.
13. Nagrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłobucy. – Warszawa, 1985 – 197 s.